

УДК 342:342.72/.73(477)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2025.36.07>

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ДОСТУПУ ДО ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ

Галуцько Віра Миколаївна,
orcid.org/0000-0002-0563-0576

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративної
діяльності поліції

(Одеський державний університет
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

У статті здійснено аналіз концептуальних підходів до правосуддя в Україні. У демократичному суспільстві забезпечення доступу до правосуддя є фундаментальною умовою для повноцінної реалізації права на справедливий судовий розгляд. Цей доступ повинен бути гарантований усім учасникам правовідносин, а саме фізичним і юридичним особам приватного та публічного права. Він стає особливо важливим у випадках, коли відповідні особи вважають, що їх права, основоположні свободи або законні інтереси порушено або поставлено під загрозу. Звернення до суду з метою захисту своїх прав виступає не лише індивідуальним правом кожного, а й важливим елементом забезпечення верховенства права, справедливості та правової стабільності у суспільстві. Відповідно, кожна держава повинна створити належні правові та організаційні механізми для реального і безперешкодного доступу до судових інстанцій, що охоплює як процесуальні гарантії, так і ефективні засоби правового захисту у разі порушення прав.

Визначено, що в Україні одним із базових засадничих принципів функціонування системи правосуддя є принцип неприпустимості відмови у здійсненні судового захисту. Відповідно до цього принципу, громадяни України, іноземці та особи без громадянства мають гарантоване право звертатися до суду у разі, якщо вважають, що їхні права чи свободи були порушені або перебувають під реальною загрозою порушення, а також якщо створюються перешкоди для реалізації їхніх прав чи чиняться інші дії, які утискають їх законні інтереси. Практична реалізація цього принципу проявляється, зокрема, у вимозі безумовного прийняття судами позовних заяв, скарг та інших процесуальних документів, оформлених відповідно до вимог чинного законодавства. Важливо підкреслити, що відповідно до статті 64 Основного Закону України, право на судовий захист є абсолютним і не може бути обмежене навіть в умовах надзвичайного або воєнного стану.

Зроблено висновок, що забезпечення доступу до правосуддя виступає невід'ємною складовою механізму реалізації прав і свобод людини в Україні, забезпечуючи реальність та ефективність конституційних і правових гарантій у сфері захисту інтересів учасників правовідносин. А дослідження концептуальних засад реалізації цього принципу стає важливим для формування і вдосконалення судової системи, оскільки за допомогою наукових досліджень можливо ретельно з'ясувати практичні та теоретичні складові дотримання і забезпечення такого фундаментального принципу реалізації державної влади в Україні.

Ключові слова: судова система, доступ до правосуддя, захист прав, свобод і інтересів особи, основоположні засади, концептуальні підходи.

CONCEPTUAL APPROACHES TO ACCESS TO JUSTICE IN UKRAINE

Halunko Vira Mykolaivna,
orcid.org/0000-0002-0563-0576
Doktor of Law, Professor,
Professor at the Department of Police
Administrative Activities
(Odesa State University of Internal Affairs,
Odesa, Ukraine)

The article analyzes conceptual approaches to justice in Ukraine. In a democratic society, ensuring access to justice is a fundamental condition for the full realization of the right to a fair trial. This access should be guaranteed to all participants of legal relations, namely, individuals and legal entities under private and public law. It becomes especially important in cases where the persons concerned believe that their rights, fundamental freedoms or legitimate interests have been violated or threatened. Appealing to the court to protect one's rights is not only an individual right, but also an important element of ensuring the rule of law, justice and legal stability in society. Accordingly, each state must create appropriate legal and organizational mechanisms for real and unimpeded access to the courts, including both procedural guarantees and effective remedies in case of violation of rights.

It is determined that Ukraine, one of the basic fundamental principles of the justice system is the principle of inadmissibility of denial of judicial protection. According to this principle, Ukrainian citizens, foreigners and stateless persons have a guaranteed right to apply to court if they believe that their rights or freedoms have been violated or are under a real threat of violation, as well as if obstacles are created to the exercise of their rights or other actions are taken that infringe on their legitimate interests.

The practical implementation of this principle is manifested, in particular, in the requirement that courts unconditionally accept claims, complaints and other procedural documents drawn up in accordance with the requirements of applicable law. It is important to emphasize that according to Article 64 of the Basic Law of Ukraine, the right to judicial protection is absolute and cannot be restricted even in a state of emergency or martial law.

It is concluded that thus, ensuring access to justice is an integral part of the mechanism for the realization of human rights and freedoms in Ukraine, ensuring the reality and effectiveness of constitutional and legal guarantees in the field of protection of the interests of participants in legal relations. And the study of the conceptual foundations for the implementation of this principle becomes important for the formation and improvement of the judicial system, since with the help of scientific research it is possible to thoroughly clarify the practical and theoretical components of compliance with and ensuring such a fundamental principle of the exercise of state power in Ukraine.

Key words: judicial system, access to justice, protection of rights, freedoms and interests of an individual, fundamental principles, conceptual approaches.

Актуальність дослідження. Із моменту проголошення незалежності України розпочався процес її розвитку як демократичної та правової держави, що обумовило необхідність створення ефективного та доступного механізму судового захисту прав і свобод людини. Забезпечення реального доступу до правосуддя є одним із ключових напрямків у розбудові національної правової системи, визначаючи стратегічний вектор реформ у сфері судоустрою та судочинства.

Розробка концептуальних засад доступу до правосуддя в Україні набула вагомого значення у рамках наукових досліджень із загальної теорії держави і права,

конституційного права, порівняльного правознавства та процесуальних галузей права тощо. Проте, незважаючи на підвищення наукового інтересу, низка важливих аспектів доступу до правосуддя залишається недостатньо опрацьованою, особливо в контексті формування ефективного національного механізму забезпечення права на судовий захист. Саме тому, нагальною потребою є поглиблене дослідження теоретичних основ доступу до правосуддя, визначення його правової природи, принципів функціонування та умов ефективної реалізації в Україні.

Аналіз останніх наукових досліджень. Серед сучасних дослідників проблематики доступу до правосуддя слід відзначити роботи вітчизняних вчених, зокрема Б. М. Баженкової, Ю. П. Битяка, П. А. Бойка, О. Р. Куйбіди, І. Є. Марочкіна, Л. М. Москвич, Д. М. Притики, П. М. Рабиновича, Н. Ю. Сакари, В. І. Шишкіна, С. В. Шевчука та інших, в яких висвітлені не лише загальні проблеми держави і права, гарантії прав людини, принципи організації судової влади, але й ретельно аналізуються шляхи забезпечення доступу до судового захисту у різних галузях судочинства. Крім того, вважаємо за можливе відмітити наукові праці іноземних науковців таких як, Е. Джекоба, М. Каппеллетті, Р. Кей, Д. Харріса, Л. Г. Форера та інших, що зробили вагомий внесок у розробку теоретичних засад доступності правосуддя в світі.

Мета дослідження. Метою нашого наукового дослідження є аналіз теоретичних основ доступу до правосуддя, визначення його правової природи, принципів функціонування та умов ефективної реалізації в Україні.

Виклад основного матеріалу. Історично доступ до правосуддя сприймався виключно як природне право людини, яке не мало належної правової гарантії з боку держави. Відповідальність за забезпечення реалізації цього права державою фактично ігнорувалась та втручання здійснювалося лише у разі виникнення конфлікту інтересів або опору в процесі подання позову. За відсутності відповідних механізмів ефективного захисту прав особи, держава довгий час залишалась пасивною у сфері процесуального забезпечення доступу до правосуддя, не розглядаючи це як свій безпосередній обов'язок. Лише внаслідок глибинних суспільно-політичних трансформацій, держава поступово почала визнавати необхідність створення ефективних механізмів правового захисту. Сучасний розвиток конституціоналізму передбачає активну участь держави у гарантуванні доступу кожної особи до суду, не тільки шляхом проголошення прав, а й через забезпечення реальної можливості їх захисту.

У цьому контексті особливого значення набувають положення Конституції України, зокрема статті 24, яка проголошує рівність усіх громадян у правах і свободах, та статті 55, що гарантує право кожного на судовий захист своїх прав та свобод. Пункт 2 частини третьої статті 129 Основного Закону України закріплює принцип рівності всіх учасників судового процесу перед законом і судом, що утворює обов'язок держави забезпечувати однаковий доступ до правосуддя всім особам, зокрема громадянам України, іноземцям та особам без громадянства [1].

Таким чином, в умовах сучасної моделі державності кожна особа, незалежно від громадянства, має рівні можливості на захист своїх прав і свобод у судовому порядку в судах усіх інстанцій та юрисдикцій, включаючи навіть осіб, які відбувають кримінальне покарання в установах виконання покарань, що свідчить про суттєву еволюцію ролі держави від пасивного спостерігача до активного гаранта права на доступ до правосуддя, що є базовим елементом принципу верховенства права в правовій державі.

У процесі дослідження практики Європейського суду з прав людини Конституційний Суд України дійшов висновку, що право на судовий захист, закріплене у статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [2], було б формальним і неефективним, якби національна юридична система допускала невиконання остаточних

обов'язкових судових рішень на шкоду одній зі сторін. Конституційний Суд підкреслив, що саме на державу покладається позитивний обов'язок створити таку систему виконання судових рішень, яка була б ефективною як у теорії, так і на практиці, та гарантувала б їх обов'язкове виконання без невинуватених затримок. Отже, ефективний доступ до правосуддя охоплює не лише можливість звернення до суду, а й гарантію фактичного виконання ухвалених судових рішень у розумні строки без надмірних зволікань. Особливо акцентовано увагу на відповідальності держави та її органів за повне й своєчасне виконання судових актів, ухвалених проти них [3].

Враховуючи ці підходи, Конституційний Суд України обґрунтував, що гарантування кожній особі права на звернення до суду для оскарження рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень, передбачене частиною другою статті 55 Конституції України, є необхідним елементом принципу верховенства права. Такий доступ до суду не означає автоматичного визнання неправомірності дій або рішень владних суб'єктів, а має на меті забезпечити можливість їх судового перегляду на предмет відповідності закону. Це створює реальні умови для ефективного захисту прав та свобод кожної особи, а також зміцнює законність і правопорядок шляхом виявлення і усунення порушень у діяльності органів державної влади. Конституційний Суд України також підкреслює, що метою правосуддя є не лише формальний розгляд справ, а реальний захист порушених чи оспорюваних прав і свобод конкретних осіб. Реалізація права на звернення до суду, гарантованого Конституцією України, передбачає забезпечення кожній особі права обґрунтувати перед судом свою позицію щодо незаконності рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень, а також дій контрагентів правовідносин, що посягають на її права і свободи. Важливим аспектом цього права є створення реальних процесуальних можливостей для об'єктивного та неупередженого розгляду заявлених вимог, що відповідає конституційним стандартам справедливого правосуддя.

Отже, вважаємо за доцільне виділити важливі концептуальні засади забезпечення цього фундаментального принципу функціонування правової держави, до яких можна віднести традиційні, соціально-орієнтовані, технологічні та альтернативні методи забезпечення права на доступ до правосуддя в Україні.

Говорячи про традиційні концептуальні засади доступу до правосуддя, то слід насамперед звернути увагу, що ця правова категорія історично базується на кількох ключових принципах, які мають як конституційне, так і доктринальне підґрунтя. Після здобуття незалежності Україна закріпила в статті 55 Конституції України принцип доступу до судового захисту, згідно з яким кожному гарантується право на захист своїх прав і свобод у судовому порядку. Як справедливо наголошує Ю. Битяк, право на звернення до суду є ключовою умовою для повноцінного забезпечення та реалізації всього комплексу прав і свобод людини і громадянина. Без ефективної судової системи будь-яке право, закріплене у Конституції чи інших нормативно-правових актах, залишається декларативним, і відповідно позбавленим практичного змісту. Реалізація прав людини без можливості їх захисту в судовому порядку є ілюзорною. Саме через механізм судового звернення забезпечується відновлення порушених прав, надання компенсації за їх порушення або припинення неправомірного впливу з боку інших осіб чи органів державної влади [4]. На думку науковця, можливість подати позов чи іншу заяву до суду гарантує не тільки захист уже порушеного права, але й діє як превентивний інструмент, який стримує можливі зловживання та сприяє дотриманню принципу законності у суспільних відносинах. У цьому контексті суд виступає не лише органом вирішення конкретного правового спору, а й важливим елементом системи стримувань і противаг у демократичній державі.

Таким чином, право на звернення до суду є не просто процедурним інструментом, а фундаментальним механізмом підтримання правопорядку, забезпечення справедливості та реального функціонування правового статусу особи в Україні. Такий підхід в повній мірі кореспондується з заборонаю відмови у судовому захисті, що також можна віднести до традиційних засад доступу до правосуддя. Відповідно до позицій Конституційного Суду України, відмова у прийнятті позову або іншої заяви, оформленої відповідно до вимог закону, є порушенням права особи на судовий захист, яке відповідно до статті 64 Конституції не може бути обмежене навіть в умовах надзвичайного або воєнного стану [5].

Ще однією фундаментальною засадою є рівність усіх перед законом і судом, що означає наявність рівних прав на звернення до суду та участь у судових процесах на загальних засадах, без дискримінації за будь-якими ознаками для громадян України, іноземців, осіб без громадянства, а також для юридичних осіб приватного і публічного права. Як підкреслює В. Погорілко, принцип рівності є основою, на якій будується система доступу до правосуддя в демократичній правовій державі. Рівність усіх перед судом і законом забезпечує не лише формальну можливість звернення до суду, але й гарантує реальну можливість ефективного захисту своїх прав і свобод незалежно від соціального статусу, матеріального становища, національності, місця проживання чи інших ознак, тобто рівність у доступі до правосуддя має розглядатися як однакове ставлення до всіх учасників судового процесу й як активне забезпечення кожній особі реальної можливості захистити свої права, що означає розробку та впровадження таких процедурних механізмів і гарантій, які б компенсували природні соціальні, економічні чи фізичні нерівності серед громадян, у тому числі шляхом забезпечення безоплатної правової допомоги, доступності судових установ, спрощення судових процедур тощо [6].

Не менш важливою традиційною засадою забезпечення доступу до правосуддя в Україні є принцип обов'язковості виконання судових рішень, оскільки без фактичного виконання судового рішення саме звернення до суду втрачало б свій сенс, а право на судовий захист перетворювалося б на декларативну норму. На думку О. Гури, обов'язковість виконання судових актів впливає з принципу поділу влади, оскільки рішення суду як незалежного органу державної влади має бути остаточним і таким, що підлягає безумовному виконанню усіма фізичними та юридичними особами, а також органами державної влади і місцевого самоврядування. Вчений наголошує, що держава несе пряму відповідальність за створення належного механізму примусового виконання рішень суду з метою абсолютного відновлення порушених прав або припинення їх порушення [8]. Ю. Битяк, зазначає, що ефективне судове рішення має не лише констатувати порушення права, а й забезпечувати реальне поновлення порушеного права через чітку та дієву систему його виконання [5]. Важливу увагу цьому питанню приділяє й практика Європейського суду з прав людини, яка вказує на те, що невиконання судового рішення прирівнюється до порушення права на справедливий суд, гарантованого статтею 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (справа *Hornsby v. Greece*, 1997 р.) [9]. Крім того, закріплення цього принципу у статті 129-1 Конституції України підкреслює безумовний характер виконання рішень судових органів та встановлює юридичні механізми контролю за їх реалізацією. Таким чином, ми можемо зауважити і на тому, що положення міжнародних нормативних актів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод сприяють зміцненню позицій особи в судовому процесі, зокрема щодо справедливого судового розгляду упродовж розумного строку.

Отже, ми можемо спостерігати за тим, що національні та міжнародні загальні засади доступу до правосуддя міцно інтегрувалися в українську правову систему і сприяли формуванню сучасної концепції ефективного судового захисту прав і свобод особи в судовому порядку.

Говорячи про соціально-орієнтовані концептуальні засади доступу до правосуддя, то доцільно зацентрувати увагу на тому, що вони мають глибокий соціальний зміст і спрямовані на забезпечення фактичної реалізації прав особи, незалежно від її матеріального стану, соціального статусу, форми здійснення господарської діяльності тощо. На думку Ю. М. Грошевого, доступ до правосуддя має розглядатися як обов'язкова умова соціальної справедливості у демократичній державі, оскільки правосуддя повинно бути доступним для всіх верств населення, включаючи найменш захищені категорії осіб, до яких можна віднести малозабезпечених, осіб з інвалідністю, внутрішньо переміщених осіб тощо [10].

Інший вчений, І. Климкович [11], акцентує увагу на тому, що соціально-орієнтований доступ до правосуддя передбачає не тільки можливість подати позов до суду, а й забезпечення реальних механізмів захисту порушених прав, у тому числі через спрощення процедур судового розгляду, надання безоплатної правової допомоги та мінімізацію судових витрат, що в повній мірі кореспондується з положенням статті 59 Конституції України, яка гарантує кожному право на правову допомогу. Особливу увагу соціальним аспектам доступу до правосуддя приділяють й зарубіжні вчені. Наприклад, М. Каппеллетті і Б. Гарт у своїй фундаментальній праці «Access to Justice» [12] наголошували, що в умовах розвиненої правової держави правосуддя не повинно бути привілеєм для заможних громадян, а держава має забезпечувати можливість ефективного захисту прав усім членам суспільства, незалежно від їхнього економічного становища. Вказані засади знайшли своє відображення і у практиці Конституційного Суду України, зокрема у Рішенні № 18-рп/2004 від 1 грудня 2004 року Суд підкреслив, що принцип доступності правосуддя включає необхідність усунення будь-яких бар'єрів, які могли б перешкоджати особам у реалізації їхнього права на судовий захист [13]. Отже, ми можемо зробити абсолютно логічний висновок, що запровадження інституту безоплатної правової допомоги, зменшення процедурних і фінансових бар'єрів, гарантування процесуальної рівності і підтримка найбільш вразливих груп населення є яскравим втіленням соціально-орієнтованих засад доступу до правосуддя.

Також, на доступ до правосуддя в сучасній Україні ключову роль відіграють технологічні засади, що реалізуються через застосування інформаційно-комунікаційних технологій зокрема і при відправленні правосуддя. На думку ряду науковців, цифровізація судових процесів є не просто елементом модернізації, а необхідною умовою для забезпечення реальної доступності правосуддя, оскільки інформаційні технології усувають територіальні, часові та фінансові бар'єри, які традиційно ускладнюють доступ до суду. Серед ключових технологічних засад доступу до правосуддя можемо виділити електронне правосуддя, що передбачає можливість подання процесуальних документів в електронній формі, участі у судових засіданнях дистанційно та ознайомлення зі справами через електронні кабінети, функціонування Єдиного державного реєстру судових рішень, що забезпечує відкритість судових актів і дозволяє громадянам отримувати інформацію про судову практику у зручному режимі, впровадження автоматизованої системи документообігу судів, які сприяють оперативному розгляду справ та рівному розподілу судових навантажень [14].

Як зазначають ряд науковців, упровадження технологічних інструментів у судову систему сприяє не тільки пришвидшенню розгляду справ, але й забезпеченню

прозорості та відкритості судових процедур, що є важливою складовою принципу верховенства права [15]. Крім того, іноземні дослідники, зокрема Дж. Сесіл та Л. Форер, наголошують, що застосування технологій у судовій системі має бути орієнтоване на користувача, враховуючи зручність інтерфейсів, доступність сервісів для осіб з обмеженими можливостями та гарантії безпеки персональних даних [16]. Таким чином, використання цифрових платформ для подання та розгляду справ, забезпечення відкритості інформації про судову діяльність, впровадження дистанційних форм участі у судових засіданнях, створення електронних реєстрів та баз даних судової практики і розвиток механізмів онлайн-консультацій та безкоштовної правової допомоги є технологічним концептуальним аспектом забезпечення оперативного й ефективного правосуддя.

Слід зазначити, що в Україні спостерігається тенденція щодо запровадження альтернативних способів вирішення спорів, що дозволяють забезпечити більш оперативне та менш формалізоване вирішення правових конфліктів в порівнянні з класичним судовим процесом, зберігаючи при цьому основні гарантії справедливості. Враховуючи світовий підхід щодо оптимального способу вирішення конфліктів, який за своєю правовою природою спрямований на зменшення витрат часу та фінансів учасників спору, підвищення конфіденційності процесу, збереження міжособистісних або бізнесових відносин між учасниками правовідносин, розвантаження судових установ і залучення сторін до процесу самостійного пошуку справедливого рішення, можна стверджувати, що його доцільно віднести до складової фундаментального принципу правової держави забезпечення доступу до правосуддя. До таких способів справедливо відносять медіацію, звернення до омбудсменів і вирішення спорів третейськими судами. У працях українських дослідників, звертається увага на те, що альтернативні методи повинні інтегруватися у національну судову систему як допоміжні, а не конкуруючі з судовим захистом. Альтернативні засоби мають функціонувати у межах правової держави, де гарантується право на звернення до суду у випадку недосягнення домовленості [17]. В українських реаліях поширення альтернативних засад доступу до правосуддя є частиною виконання міжнародних зобов'язань і є важливим інструментом у забезпеченні ширшого доступу до правосуддя в демократичному суспільстві.

Висновки. Проаналізувавши концептуальні засади доступу до правосуддя в Україні, можемо говорити про сталу імплементацію міжнародного стандарту «справедливий суд» в українську правозахисну і судову систему. Поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, що виникають у державі; безперешкодне звернення будь-якої заінтересованої особи до суду; рівність умов такого звернення; справедливий і публічний розгляд справи; розгляд справи упродовж розумного строку; незалежність і безсторонність суду тощо є інституційними гарантіями законодавчого забезпечення і практичної організації судової системи в демократичному суспільстві. У свою чергу, можемо звернути увагу, що доступ до правосуддя в Україні є реальною, а не декларативною можливістю використання особою всіх доступних засад для забезпечення непорушності своїх прав, свобод і законних інтересів як з боку окремих осіб, так і держави в цілому.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
2. Європейська конвенція з прав людини від 04.11.1950 р., ратифікована Законом України № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#n525

3. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Трояна Антона Павловича щодо офіційного тлумачення положень статті 24 Конституції України (справа про рівність сторін судового процесу) від 12 квітня 2012 року No 9-рп/2012. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-12#Text>
4. Адміністративне право. Підручник за заг. ред. Ю. П. Битяка. МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2020. 392 с.
5. Конституційний Суд України. Рішення № 18-рп/2004 від 1 грудня 2004 року у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо офіційного тлумачення положень статей 55, 64 Конституції України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>
6. Погорілко В. Ф. Юридична енциклопедія: В 6 т. / редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1998. 736 с.
7. Конституційний Суд України. Рішення № 2-р(II)/2019 від 15 травня 2019 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-19#Text>
8. Гура О.В. Доступ до правосуддя у практиці Європейського суду з прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал* № 3/2017 С. 163–166. URL: http://lsej.org.ua/3_2017/48.pdf
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 19.03.1997 у справі «Горнсбі проти Греції». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/980_079
10. Посібник з європейського права з питань доступу до правосуддя. Агенція Європейського Союзу з основних прав і Рада Європи, 2016. 236 с.
11. Климкович І.Д. Аналіз поняття «доступ до правосуддя» у судовій практиці. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2023 Серія ПРАВО. Вип.78: Ч. 2. С. 332–335
12. Cappelletti M., Garth B. Access to Justice. Vol. I: A World Survey. Milan: Sijthoff and Noordhoff, 1978. 520 p. URL: <file:///C:/Users/Letch/Downloads/ssrn-3080615.pdf>
13. Ортинська Н. Право на справедливий суд: концептуальні аспекти. *Європейські перспективи*. № 3, 2021. С. 15–18.
14. Подковенко Т. Альтернативні способи вирішення спорів: розвиток концепції. Актуальні проблеми правознавства. Випуск 1 (13). 2018 р.С. 36–41. URL: <http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/28601/1/%d0%9f%d0%be%d0%b4% d0%ba%d0%be%d0%b2%d0%b5%d0%bd%d0%ba%d0%be.pdf>
15. Cecil J. S., Forer L. G. Improving Access to Justice through Technology: A Global Perspective. *Journal of Law and Technology*. 2018. Vol. 10, Issue 2. P. 45–68. URL: https://www.abajournal.com/news/article/improving_access_to_justice_via_technology
16. Альтернативні способи вирішення спорів у кримінальному провадженні / Волкотруб С. Г., Крушинський С. А., Луцик В. В. та ін. під ред. У. Гельманна, В. В. Луцика. Хмельницький : Хмельницький університет управління та права, 2015. 204 с. URL: https://old.univer.km.ua/doc/AVS_u_kriminalnomu_provadzhenni.pdf
17. Бляхарський Я. С., Філок О. С., Лазарева А. О. Медіація як ефективний засіб вирішення спорів: досвід розвинених країн. *АКАДЕМІЧНІ ВІЗІЇ*. Випуск 3. 2024.С. 1–11.
18. Фідря Ю.О. Альтернативні способи вирішення спорів: теоретичні та практичні аспекти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, 2024. Серія Право. Вип. 86: Ч. 2. С. 242–247.